

УДК 37.016:378.016]:811.161.2'367.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-206-13>

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ У ШКОЛІ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

STUDYING THE PHRASE AT SCHOOL AND UNIVERSITY: A NEW LOOK AT THE PROBLEM

Ніколашина Т.І.,*orcid.org/0000-0002-7703-0334**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови**Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка***Павлова І.Г.,***orcid.org/0000-0003-1078-3611**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови**Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

У статті запропоновано альтернативний погляд на проблему вивчення словосполучення в середній школі. Звернено увагу на те, що зміна траєкторії навчально-виховного процесу у зв'язку із впровадженням концепції НУШ детермінує переосмислення традиційного потрактування деяких синтаксичних одиниць, зокрема словосполучень, й передбачає озброєння сучасних учнів новітніми знаннями про систему української мови, ознайомлення їх із широким колом іноді навіть протилежних думок на одне й те саме лінгвальне явище. Зауважено той факт, що на уроках української мови словосполучення розглядають як поєднання повнозначних слів лише на основі підрядного зв'язку. Водночас сурядні конструкції нижчого рівня не знаходяться в предметному полі теорії словосполучення та чітко окреслені як такі, що не належать до цієї синтаксеми. Хоч думка про сурядне словосполучення не утвердилася офіційно в наукових філологічних колах, проте альтернативний погляд цю одиницю можна опрацювати з учнями 10–11 класів на факультативних заняттях чи спецкурсах. Такий підхід, безперечно, сприятиме розвитку наукового світогляду й критичного мислення учнівської молоді, адже думки прибічників виокремлення сурядних словосполучень є достатньо логічними та аргументованими. Аналіз широкого кола наукових положень щодо розгляданого явища сприятиме усвідомленню природи словосполучення, розкриє функційний потенціал сурядних сполучників, дасть змогу учням краще розуміти сурядні семантико-синтаксичні відношення в різних виявах. Сурядні словосполучення трактують як поєднання однофункційних компонентів на основі сурядного зв'язку. Для них характерна граматично-змістова незалежність та рівноправність компонентів, а відтак і їхня невідповідність один одному. Подібно до підрядних словосполучень для означених синтаксем внутрішня стратифікація базована на характеристиці кількісного складу та семантико-синтаксичних відношень. У межах відкритих словосполучень виокремлюють одиниці з еднальними та розділовими відношеннями, а в межах закритих – із зіставно-протиставними, градаційними й приєднувальними. У пропонуваній розвідці репрезентовано зразки вправ, які можуть бути використані для вивчення розглянутих синтаксичних одиниць. Примітно, що опрацювання теми про сурядні словосполучення уможливило використання різнорівневих творчих завдань не лише для формування мовної грамотності як домінуючої компетентності, а й розширення світогляду учнів, розвитку їхнього креативного мислення.

Ключові слова: підрядне словосполучення, сурядне словосполучення, семантико-синтаксичні відношення, синтаксис, навчальні вправи, навчальна програма, науковий підхід.

The article offers an alternative view on the problem of learning word phrases in the secondary school. The authors draw attention to the fact that despite the change in the trajectory of the educational process in connection with the introduction of the concept of New Ukrainian School, some topics in the Ukrainian language continue to be taught based on outdated theories, in particular, this concerns word phrases. The article notes that despite the implementation of such an important pedagogical principle as continuity and systematic learning, students learn

that a phrase is a combination of full-sense words based on subordinating conjunction only. At the same time, co-ordinate phrases are not just excluded from the theory of phrases, but are clearly identified as not belonging to this syntax. Although the theory of the co-ordinate phrase has not been officially established in scientific philological circles, it is advisable to consider this unit with pupils of 10–11 grades in optional classes or special courses to develop their scientific outlook and critical thinking, because the opinions of the supporters of the separation of co-ordinate phrases are quite logical and well-reasoned. Analyzing this alternative view will help students to understand the nature of a word phrases and combinations from a completely different perspective, reveal the functional potential of coordinating conjunctions and allow students to better understand coordinating semantic and syntactic relations in various manifestations. Co-ordinate phrases should be interpreted as a combination of single-functional components based on the coordinating relation. They are characterized by the grammatical and semantic independence and equality of the components, and therefore their non-subordination to each other. Similarly, to subordinate clauses, these syntaxes have their own classification based on the quantitative composition and semantic and syntactic relations. Within open word combinations, it is advisable to distinguish units with connecting and separating relations, and within closed ones – comparative and contrastive, gradational and joining relations. The authors present samples of exercises that can be used to study these syntactic units. It is noted that the study of the topic of co-ordinate phrases makes it possible to use multi-level creative tasks to develop not only literacy as a dominant competence, but also to broaden students' worldview and creativity.

Key words: subordinate phrase, coordinate phrase, semantic-syntactic relations, syntax, training exercises, curriculum, scientific approach.

Постановка проблеми. Синтаксису належить провідне місце в курсі вивчення української мови в базовій середній та старшій школі, адже синтаксична система є простором для реалізації мовних одиниць інших рівнів. Тому специфіка опанування синтаксичних одиниць різного порядку полягає в тому, що вона ґрунтується на принципі неперервності освіти: учні починають вивчати елементи синтаксису ще з початкової школи, нагромаджуючи знання з кожним роком. Крім того, вивчення підпорядковується двом визначальним функціям мови – комунікативній та когнітивній. Як слушно зауважують О. Самсонюк та І. Хом'як, «реалізація комунікативного, соціально-перцептивного та інтерактивного аспектів професійно-педагогічного спілкування, передача потрібної для суб'єкт-суб'єктної діалогічної (полілогічної) взаємодії інформації залежить не тільки від активного словникового запасу мовця, але й від опанування синтаксичної будови мови як засобу спілкування, від оволодіння закономірностями сполучуваності слів і побудови речень, виражальними можливостями різних синтаксичних структур та вміння комунікативно доцільно користуватися ними в різних мовленнєвих ситуаціях» [9]. Сьогодні в українській школі спостерігаємо кардинальні зміни в змісті й методиці викладання всіх дисциплін. Однак деякі теми з української мови досі подаються на засадах традиційних поглядів мовознавців. До означеного кола теоретико-практичних проблем належить концепція словосполучення. Тому назріла необхідність оновлення змісту й підходів до опанування учнями матеріалу про цю одиницю докомунікативного рівня, щоб запобігти в подальшому можливим труднощам у розумінні природи словосполучення та тих зав'язків, які функціують у межах цієї синтаксеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні засади навчання синтаксису на різних етапах мовної освіти досліджували у своїх працях такі лінгводидакти, як: О. Біляєв, Н. Дика, Л. Григорян, С. Єрмоленко, Н. Іваницька, І. Кухарчук, В. Мельничайко, Р. Христианінова та інші. Студіюванню природи словосполучення в українській мові присвятили свої наукові розвідки І. Арібжанова, М. Балко, І. Вихованець, А. Грищенко, П. Дудик, А. Загнітко, О. Мельничук, М. Степаненко, Г. Удовиченко та інші. Однак погляди науковців часто контр-адиторні, оскільки в наукових колах точаться дискусії щодо статусу словосполук на основі сурядного зв'язку.

Мета статті – проаналізувати підходи до вивчення словосполучення в загальноосвітній школі та окреслити нові тенденції в опануванні цієї теми.

Виклад основного матеріалу. Процес вивчення словосполучення у загальноосвітній школі охоплює такі етапи: 1) первинне ознайомлення із сполученням слів у початковій школі;

2) пропедевтичне вивчення в 5 класі; 3) опанування сполучувальних можливостей слів під час опрацювання морфології в 6–7 класах; 4) повне вивчення у 8–9 класах; 5) узагальнення й систематизація вивченого в 10–11 класах. Варто зауважити, що, відповідно до навчальних програм, тема словосполучення самостійно представлена в 5 й 8 класах. Зокрема, у модельній навчальній програмі «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти, авторами якої є О. Заболотний, В. Заболотний, В. Лавринчук, К. Плівачук та Т. Попова, у розділі «Відомості із синтаксису та пунктуації» винесено такі аспекти для вивчення: відмінність словосполучення від слова й речення; головне й залежне слово в словосполученні [4, с. 24]. У 8 класі словосполучення розглядається ґрунтовно з опорою на отримані раніше знання. Учні знайомляться із типами словосполучень за будовою та граматичною помилкою в словосполученні, а також виконують повний синтаксичний його розбір [5, с. 31–32].

Примітно, що навчання синтаксису, зокрема опанування тем про словосполучення, відбувається на основі різних підходів. Відповідно до **структурно-статичного** будова словосполучень та речень, їхні ознаки не пов'язані із ситуацією мовлення [10, с. 454]. Цей підхід відомий як формально-граматичний [7, с. 10]. **Семантико-синтаксичний** підхід спрямований на вивчення змісту синтаксичних одиниць, виявлення їхньої смислової організації. Деякі науковці називають його процесуальним, оскільки він спрямований на розкриття й опис тих семантико-граматичних відношень і власне синтаксичних зав'язків, які реалізуються між компонентами тих чи тих мовленнєвих ланцюгів [1, с. 194]. Потребам сьогодення відповідає **комунікативний підхід**, який втілюють у своїх працях І. Вихованець, К. Городенська, М. Плющ, К. Шульжук. Він покликаний забезпечити засвоєння синтаксичної системи як засобу спілкування. З другої половини ХХ століття активно утверджується в україністиці **структурно-семантичний підхід**, що апелює до вивчення й аналізу функціонування одиниць синтаксису в мовленні, оскільки мова безпосередньо пов'язана із мисленням та комунікацією. З огляду на ідеї окреслених підходів стає очевидним, що головна увага зосереджена на дослідженні речення, тоді як словосполученню відводиться другорядна роль. У сучасній школі комунікативний підхід належить до визначальних, оскільки основне завдання предмета «Українська мова» – «навчити вільно, комунікативно доцільно користуватися засобами української мови <...> Знання мають стати інструментом у розв'язанні життєвих проблем, засобом особистого розвитку, соціалізації, успішного професійного становлення та облаштування свого життя» [5, с. 2].

Систематичне вивчення словосполучення впродовж шкільного курсу української мови забезпечує повне оволодіння цією одиницею та розуміння її специфічних рис, однак на засадах традиційних теорій. Оновлення програми й методики викладання у зв'язку з прийняттям концепції Нової української школи не змінило тлумачення словосполучення. У чинних підручниках подано такі дефініції цієї синтаксичної одиниці: «Словосполучення – це синтаксична одиниця, яку утворюємо поєднанням двох або більше повнозначних слів, одне з яких – головне, а інше – залежне» [6, с. 20]; «Словосполучення – змістове й граматичне об'єднання двох або більше повнозначних слів. Змістовий зв'язок між словами словосполучення встановлюють за допомогою питання. Слово, від якого ставлять питання, є головним. Слово, до якого ставлять питання, – залежне» [3, с. 41]. Для відпрацювання теми запропоновано вправи на виявлення словосполучень у реченнях, виправлення граматичних помилок, генерування тематичних речень із певним набором словосполучень, вправи на з'ясування граматичних засобів зв'язку між компонентами. Також учні опановують виконання синтаксичного розбору словосполучення. Однак усі підручники вказують, що однорідні члени речення, тобто одиниці із сурядним зв'язком, не належать до словосполучення, а тому й завдання зорієнтовані на вивчення різних аспектів лише підрядних словосполучень. У той час у наукових колах усе більше мовознавців апелюють до необхідності виокремлення сурядних словосполучень поряд із підрядними. Така думка є цілком логічною, якщо брати до уваги той факт, що в мові розрізняють складносурядні та складнопідрядні речення. Це свідчить про те, що сурядність є такою ж повноцінною кате-

горією, як і підрядність: якщо сурядний зв'язок може поєднувати частини складного речення і виражати різні відношення між ними, то нескладно помітити, що в таких сполуках слів, як *яблуко і груша; здивований, але щасливий; казки чи оповідання*, функціують також різні відношення між конститuentами, зрелізовані сурядними сполучниками. З іншого боку, дехто з мовознавців переконаний, що неможливо переносити в повному обсязі способи вираження форм граматичних значень, властивих реченню, на граматичну організацію словосполучень: «Хоч творення їх і спирається на норми і правила граматики української мови, все ж у словосполученнях не виявляються ці норми і правила в такій мірі, як у будові речення.... Способи синтаксичної організації словосполучень більш вузькі, обмежені за способом граматичної будови речень. Так, з двох типів синтаксичного зв'язку – сурядного і підрядного – у словосполученнях виявляється тільки один – підрядний» [12, с. 17]. Проте все більше лінгвістів вступають у наукову суперечку з такою думкою, зазначаючи, що «немає підстав для того, щоб до словосполучень відносити лише конструкції з якимсь певним характером синтаксичного зв'язку, – наприклад, з підрядним зв'язком – і не враховувати словосполучень з іншим – сурядним – типом зв'язку, які в такому разі взагалі не знаходять собі місця в системі синтаксичної науки» [11, с. 39].

Звичайно, теорія про сурядне словосполучення ще не утвердилася офіційно в українському мовознавстві, тому в школі дотримуються класичного підходу, однак учні повинні бути обізнані з різними науковими теоріями та розвивати критичне мислення. На нашу думку, альтернативний погляд доречно розглядати на факультативах та спецкурсах старшої школи. Така доцільність зумовлена декількома важливими чинниками: по-перше, «вікові особливості учнів 10–11 класів характеризуються активністю і самостійністю мислення. На відміну від школярів молодших та середніх класів, які можуть запам'ятовувати матеріал майже дослівно й відтворювати його, старшокласникам притаманна аргументованість і доведеність мислення. <...> Інтерес до навчальних предметів переростає у зацікавленість наукою, проблемами теорії і певних галузей знань» [8, с. 45]; по-друге, учні старшої школи вже опанували тему про словосполучення в попередніх класах, мають розуміння відмінностей між синтаксичною організацією речення і словосполучення, а тому здатні на базі сформованих знань сприймати альтернативний погляд на проблему словосполучення. Такий підхід дасть змогу вийти за межі обов'язкової програми, стимулюватиме звернення учнів до роботи з науковою літературою, а отже, стане запорукою розвитку самостійної пізнавальної активності.

Тему словосполучення на факультативах доцільно розглядати з опорою на порівняльний метод для забезпечення чіткого розуміння особливостей підрядних та сурядних словосполучень. Доречно опрацювати такі питання: 1) природа словосполучення: сурядні та підрядні засоби зв'язку компонентів; 2) спільне та відмінне між сурядними та підрядними словосполученнями; 3) сурядні словосполучення: диференційні ознаки та типи; 4) підрядні словосполучення: диференційні ознаки та типи.

Сурядні словосполучення варто розглядати як «побудовані на основі сурядного зв'язку поєднання однофункціональних компонентів» [2, с. 206]. Вони вирізняються тим, що жоден із елементів ні семантично, ні граматично не підпорядкований іншому. Така їхня диференційна ознака, справді, не вписується в традиційне трактування, яке зводиться лише до витлумачення підрядних словосполучень. Крім того, сурядні синтаксеми можуть бути не лише двокомпонентними, а й багаточленними, що залежить від внутрішньосинтаксичної організації. Тому виокремлюють відкриті та закриті сурядні словосполучення. Засіб конекції між конститuentами детермінує характер семантико-синтаксичних відношень між ними. У межах відкритих типів розрізняють: 1) єднальні відношення, виразниками яких є єднальні сполучники *і (ї), та, ні...ні, ані...ані*, спрямовані на формування переліку істот чи неістот, явищ та понять, а також послідовності перебігу певних процесів; 2) розділові, виражені зв'язками за допомогою розділових сполучників *або, чи, хоч, або...або, чи...чи, чи то...чи то, не то...не то*. Ці сурядні

відношення запроєктовані на експлікацію чергування та взаємовиключення фактів, явищ, дій і предметів довкілля. Для закритих сурядних словосполучень характерні такі семантико-синтаксичні відношення: 1) зіставно-протиставні, передані сурядними сполучниками *а, але, та* (в значенні *але*), *однак, проте, зате, лиш, хоч...та, хоч...але* та ін.; 2) градаційні, виражені відповідними градаційними сполучниками *як...так, не тільки...але й, не лише... а й, якщо не... то, не стільки...скільки* та ін.; 3) приєднувальні, сконструйовані приєднувальними сурядними сполучниками *а також, теж, та й, так же й* та ін.

Для засвоєння матеріалу про ці синтаксеми важливими є вправи на розпізнавання різновидів словосполучень, визначення типів сурядних словосполучень, порівняльний синтаксичний розбір сурядного та підрядного словосполучень. Учням необхідно продемонструвати практичне функціонування цих одиниць у мові, оскільки в межах речення означені синтаксеми є носіями його невід'ємних компонентів: 1) однорідних невідокремлених членів речення (*Небо було чисте і безхмарне*); 2) однорідних відокремлених членів (*Мати пригорнула дитину, співаючи коліскову й мріючи про щасливе майбутнє*); 3) звертань (*Оксано й Світлано, вітаємо вас з перемогою!*).

Тема про сурядне словосполучення може бути використана й для розвитку творчих здібностей учнів, оскільки особливістю сурядних синтаксем є відносна незалежність їхніх компонентів, можна запропонувати вправу, у якій учням буде запропоновано один із конститuentів, а вони мають методом «асоціативного куща» дібрати якомога більше потенційних других компонентів.

Вправа 1. Доберіть логічний другий компонент до слова «пісня», щоб утворилося сурядне словосполучення. Уведіть їх у речення.

Варто зауважити, що завдяки такому завданню учні також пізнають можливості семантичної сполучуваності слів.

Розвитку учнівської креативності сприятиме вправа на введення сурядних словосполучень у власний твір чи використання цих синтаксем для розширення певного тексту.

Вправа 2. Напишіть мінітвір-опис на тему «Дари осені», використовуючи словосполучення *сонячний, але вітряний; ягоди та гриби; багряний та золотистий; похмурий, зате багатий; жоржини, чорнобривці ще й хризантеми*.

Для розвитку навичок спостереження й аналізу доречно запропонувати завдання, у якому учні мають поєднати ті самі слова в сурядні словосполучення за допомогою різних семантико-синтаксичних відношень.

Вправа 3. Сполучіть слова «красивий» та «дорогий» за допомогою сурядних сполучників різних семантико-синтаксичних груп. Дослідіть, чи змінюється значення словосполучення від застосування різних сполучників.

Корисною буде вправа, у якій учням пропонують згенерувати сурядні словосполучення, антонімічні до поданих.

Вправа 4. Доберіть до словосполучень антонімічні. Зробіть висновок про те, чи до всіх можна дібрати антонімічні пари: *холодний і похмурий; яблука, ще й груші; багатий, але нещасливий; червоний та білий; то радісно, то сумно; життя або смерть*.

Для учнів старшої школи у вивченні будь-якої теми важливою є її практична реалізація. Тому доцільними є завдання дослідницького характеру.

Вправа 5. Опрацюйте перший розділ роману І. Багряного «Тигролови», випишіть з нього сурядні словосполучення. Проаналізуйте їхню синтаксичну роль.

Варіативність вправ сприятиме одночасному розвитку граматичної компетентності й творчих здібностей старшокласників.

Висновки. Доцільність репрезентування альтернативного погляду на словосполучення в старшій школі в межах факультативних занять, гурткової роботи, спецкурсів тощо є очевидною. Вивчення цих синтаксем та їхніх диференційних параметрів матиме такі позитивні

наслідки: 1) сприятиме кращому розумінню природи словосполучення загалом; 2) дасть змогу оприявнити поліфункційність сурядності як одного із типів синтаксичного зв'язку; 3) допоможе краще збагнути природу й функції сурядних сполучників; 4) слугуватиме міцним підґрунтям для розуміння семантико-синтаксичних відношень, зреалізованих в складносурядному реченні. Окрім цього, опрацювання теми про сурядні словосполучення сприятиме розширенню філологічного кругозору учнів, розвитку їхнього мовного чуття, формуванню в старшокласників дослідницьких компетентностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артеменко Л.І., Бакум З.П. Підходи до вивчення синтаксичних одиниць української мови в основній школі. *Педагогічна освіта : теорія і практика*. 2022. Випуск 32. С. 191–203.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
3. Глазова О. Українська мова : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2021. 288 с.
4. Заболотний О.В., Заболотний В.В., Лавринчук В.П. Модельна навчальна програма «Українська мова 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Movno-literat.osv.hal/Ukr.mova.5-6-kl.Zabolotnyu.ta.in.14.07.21.pdf> (дата звернення: 05.08.2023).
5. Заболотний О.В., Заболотний В.В., Лавринчук В.П. Модельна навчальна програма «Українська мова 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Movno-literat.osv.hal/Ukrayinska.mova.7-9%20klas.Zabolotnyu.ta.in.26.07.2023.pdf> (дата звернення: 05.08.2023).
6. Заболотний О.В., Заболотний В.В. Українська мова : підруч. для 8 кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2021. 224 с.
7. Загнітко А., Миронова Г. Синтаксис української мови : теоретико-прикладний аспект. Brno : Masarykova univerzita, 2013. 223 с.
8. Логвіненко Н. Факультативи як форма організації диференціації та індивідуалізації навчання старшокласників. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2011. № 9. С. 43–48.
9. Самсонюк О.О., Хом'як І.М. Формування синтаксичної субкомпетентності в загальноосвітній школі. *ЛОГОС. ONLINE. International scientific e-journal*. December, 2019. № 4. URL: <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.04.07.html> (дата звернення: 01.08.2023).
10. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля. Київ, 2008. 712 с.
11. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 511 с.
12. Удовиченко Г.М. Словосполучення в сучасній українській мові. Київ : Наукова думка, 1968. 227 с.